

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Գ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՐ

ասնմեկերորդ դարի առաջին կեսում Արծրունիների իշխանութիւնն արդեն վերացել էր։ Դրանից հետո, մի քսան տարի դեռ չանցած, 1045 թվականին Բյուզանդացիները գրավեցին նաև Անի՝ Բագրատունիների մայրաքաղաքը։ Ներխուժեցին Հայաստան և սելջուկները։ Այսպիսով՝ արևմուտքից բյուզանդական և արևելքից սելջուկների բռնակալ լուծը անտանելի պայմաններ էին ստեղծում հայ ժողովրդի համար։ Սպառնացող վտանգի տակ էին հայ մարդու կյանքն ու գույքը։ Քաղաքական այս աննպաստ հանգամանքները պատճառ հանդիսացան, որ շատ հայեր բուն Հայաստանից դադթին դեպի հեռավոր ու համեմատաբար ապահով վայրեր։

Արևելյան Հայաստանի համեմատութեամբ այդպիսի ապահով վայրեր էին հանդիսանում, թեկուզ ժամանակավորապես, Կապադովկիան, Միջագետքի հյուսիս-արևմտյան մասերը, Ասորիքն ու Կիլիկիան։

Առանձնապես դեպի այդ երկրները ուժեղ արտագաղթի հոսանքն սկսվեց ԺԱ դարի սկզբներից։

Բյուզանդական հայահալած քաղաքականութիւնը մի կողմից, սելջուկ-թուրքերի ավերիչ արշավանքները մյուս կողմից, ստիպում էին հայերին թողնելու հայրենի ընդերքի իրը։ Տասնյակ հազարներով շինական գյուղացիներ, իրենց իշխանների ու հոգևորականների հետ, գաղթեցին դեպի հիշված

երկրները։ Որքան այս արտագաղթը վնասակար ու քայքայիչ երևույթ էր Հայաստանի ու նրա պետականութեան համար, ապա նա այնքան ձեռնտու և օգտակար էր Բյուզանդիային ու նրա վարած քաղաքականութեանը։ Դեռ ավելին. այս երևույթը կրկնակի ձեռնտու էր Բյուզանդական կայսրությանը այն պատճառով, որ, առաջին՝ մասսայական գաղթը թուլացնում ու ջլատում էր բուն Հայաստանը, նրա կենսական ու պետական ուժերը, և երկրորդ՝ գաղթած հայերին Բյուզանդիան տեղավորելով ու բնակեցնելով իր կայսրության սահմանամերձ շրջանները, մի պատվար էր ստեղծում արևելքից ու հարավից սպառնացող թշնամիների դեմ։

Բուն Հայաստանից գաղթողների համեմատաբար մեծ մասը բնակութիւն հաստատեց Կիլիկիայում։

Կիլիկիայի Հայկական պետութեան պատմութիւնը հայ ժողովրդի պատմութեան անբաժանելի ու կարևոր մի մասն է կազմում, առանց որի հնարավոր չէ լրիվ, ամբողջական գաղափար կազմել մեր միջնադարի մասին։

Կիլիկիան իր բնական ամրութիւններով, անմատույց լեռներով, որոնք հնում ունեին խոշոր ռազմական նշանակութիւն, աշխարհակալ շատ պետութիւնների ուշադրութիւնն է գրավել իր վրա, դեռ շատ վաղուց։

Այս երկրին հին ժամանակներում տիրել են Բաբելոնի, Պարսկաստանի Աքեմենյան թագավորները և ապա նա անցավ Ալեք-

սանդր Մակեդոնացու ձեռքը և վերջապես միացավ Սեւեկյան թագավորության հետ: Մեր թվականությունից մի դար առաջ Կիլիկիայի ափերը ավազակների ու ծովահենների որջեր էին: Այս ավազակները իրենց արարքով ահ ու սարսափ էին տարածել Միջերկրական ծովի ափերում բնակվող ժողովուրդների վրա. Պոմպեոսը հաղթել կարողացավ այդ ծովահեններին ու ավազակներին բնաջինջ անել, որով և Կիլիկիան դարձավ Հռոմեական պետության մի նահանգը: Հռոմեական կայսրությունը բաժանվելուց հետո Կիլիկիան բաժին ընկավ արևելյան ինքնակալության և այնուհետև էլ հույները տեր դարձան այս նշանավոր երկրին: Հայերը դեռ շատ վաղուց արդեն ծանոթ էին Կիլիկիային: Առևտրական հարաբերությունների և Տիգրան Բ-ի հաղթական արշավանքների հետևանքով հայերը հետզհետե տարածվեցին և բնակություն հաստատեցին այս երկրում: Ապա Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո՝ մարզպանների և ոստիկանների ժամանակ, ինչպես և Բագրատունյաց փոթորկալի թագավորության տարիներին հայերը շտանելով օտար բռնակալների լուծը, հազարներով գաղթել և բնակություն են հաստատել այստեղ:

Տավրոսի մի ընդարձակ ճյուղի՝ Ամանոսի փեշերին ԺԱ դարում հայերը այնքան էին բազմացել, որ բնակչության մեծամասնությունն էին կազմում և Ամանոսի Սև լեռները կոչվում էին Գյավուր դաղ, որը նշանակում է «Անհավատների լեռ» կամ «Հայկական լեռ»:

Հույները վարում էին հայերին բնիկ երկրից գաղթեցնելու քաղաքականություն: Այդ հաստատելու համար դիմենք այդ շրջանի մեր պատմագիրների աված փաստերին:

Հունաց Վասիլ Բ կայսրը, երբ գտնվում էր Կիլիկիայում, լսեց Դավիթ Կյուրապաղատի մահը, շտապեց գնալ Հայաստան և ապա Վրաստան: Նա հայկական և վրացական Բագրատունիներից պահանջում էր հպատակվել հույներին, ճանաչել Պրանց գերիշխանությունը: Ապա նա գրավում է Տայքը, Կյուրապաղատին պատկանող բոլոր հողերը, իր իշխանությանը ենթարկելով նրա բոլոր ամրոցները, Տայքի ազատներին ու իշխաններին գաղթեցնում, տանում է իր հետ հունական հողերում բնակեցնելու համար:

«Իսկ թագուորն Վասիլ,— գրում է Ասողիկը,— չու արարեալ գնաց ի քաղաքն Ուխտեաց, և զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա և զմնացեալ

ազատն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան՝ բնակեցուցանել յաշխարհին Յունաց»¹:

1018 թվականին բուլղարական թագավորությունը խորտակելուց հետո Բյուզանդիան ավելի է տեժեղացնում իր նվաճողական քաղաքականությունը Արևելքում: 1021 թվականին, ինքը Վասիլ Բ-ը բյուզանդական զորքի գլուխ անցած՝ նորից երևում է Վրաց, Անիի և Վասպուրականի սահմաններում: Բավական չէ, որ կողպատել ու ավերել էր վերցրած քաղաքները, հրամայում է ոչնչացնել և կոտորել նույնիսկ ծառատունկերը: Այդ մասին Արիստակես Լաստիվերտցին ասում է. «Եւ թագաւորին Վասիլ առեալ զպատանդսն՝ և խոստանայ զկնի երից ամաց դարձուցանել, և ինքն խաղացեալ զօրօքն պատի զՀայովք, և իջանէ բանակի յընդարձակ դաշտն Հերայ հեծելովք, և հրամայէ զօրացն կոտորել զծառատունկս քաղաքին»²:

ԺԱ դարի սկզբի տասնամյակներում հույների գլխավոր նպատակն էր նվաճել Հայաստանը և Վրաստանը: Սկսվեց կռիվը: Գեորգի Բ-ի զորքերը հաղթվեցին. բյուզանդացիները գրավեցին Տայքը: Բայց դա քիչ էր. նրանք ուզում էին նվաճել նաև Անիի, Կարսի և Վասպուրականի թագավորությունները:

Վասիլ Բ-ի Վրաստան կատարած արշավանքից մի տարի հետո՝ 1022 թվականին, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը հարկադրված իր կալվածները հանձնում է բյուզանդացիներին և իր հպատակներից շատերի հետ տեղափոխվում է Սեբաստիան: Սենեքերիմի հետ Վասպուրականից գաղթող 14000 հայերի տեղափոխվելու մասին Բովմա Արծրունին ցավով պատմում է. «...և փոխեցին զհայրենի տունսն իւրեանց հայկազունքն Արծրունիքն Սենեքերիմ ի թուին հայկազնեան ՆՁ (470) և զէմ եղեալ գնացին յաշխարհն Յունաց ԺԴԹ (14000) արամբք, թող զկանայս և զմանկտի. և արկան ընդ լծով ծառայութեանն Հռոմոց. նոյնպէս և Բագրատունիքն Գագիկ որդի Յովհաննիսի արքայի և նա ևս փոխեալ զհայրենիսն իւր ի նոյն թուաբերութեանն ՆՁ (406) և չոգաւ ի Հռոմոս. և նոքա տիրեցին արևելեան գաւառին Հայոց, մեծ աւանին Վանի և գաւառին Վասպուրականի և քաղաւորանիստ Բաղախն Անույ և աշխարհին Հայոց»³:

1 Ասողիկ, «Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885 թ., էջ 278:

2 Արիստակես Լաստիվերտցի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 26:

3 Բովմա Արծրունի, «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887 թ., էջ 308: (Ընդգծումները մերն են— Գ. Ն.):

Հունական այս քաղաքականության հետևանքով Հայաստանի ամենամեծ և ամենամարդաշատ երկրի՝ Վասպուրականի ազգաբնակչության $\frac{1}{3}$ -ը գաղթում է բնիկ երկրից: Հ. Մ. Չամչյանը Վասպուրականից Սեբաստիա գաղթած հայերի թիվը համարում է 400 000⁴:

Սամվել Անեցին վկայում է, որ այդ ժամանակ Վասպուրականը ունեցել է հազարավոր գյուղեր, վաճառաշահ քաղաքներ, 70-ից ավելի ամրոցներ, բերդեր ու բազմաթիվ վանքեր:

Վասն որոյ յետ ամի նեղութեան՝ ետ դաշխարհն իւր ի Վասիլ թագաւորն ի Նձ (470) թվին: Եւ էառ փոխան զՍեբաստիա իւր գաւառաօքն: Բայց զվանորայսն ոչ ետ Սենեքերիմ ի Վասիլ. զի կայցեն ազատս, և աղօթս արասցեն Սենեքերիմայ և որդւոյն նորա. և էին ճԺԾ (115) վանք և տմանք ԹՃ (900) վանք ասեն, իսկ երկիրն զոր էառ Վասիլն՝ էին ՀԲ (72) բերդս և ԴՌ (4000) գիւղս, Ը (8) քաղաք⁵:

Բյուզանդիան գրավեց Վասպուրականը, Անի և հայկական ուրիշ շատ շրջաններ ու բերդեր: Իր գրաված նահանգներում նա ստեղծում էր քաղաքական ծանր պայմաններ, կրոնական հալածանք և դրանով ուզում էր ճնշել ու խեղդել երկրի անկախության և ինքնասիրության համար մղված պայքարի ամեն մի փորձ:

Մատթեոս Ուռհայեցին Բյուզանդիային դատապարտում է նրա համար, որ նա երկրի քաղ և կենսունակ ուժերը գաղթեցնում է հունական մասերում, զրկում է երկիրը պաշտպանվելու հնարավորությունից, գրաված շրջանների սահմանները անպաշտպան են, հույները ոչ իրենք են այդ սահմանները պաշտպանում և ոչ էլ հայերին են հնարավորություն տալիս պաշտպանելու և դրանով Հայաստանի դռները բաց են անում սպառնացող թշնամու առաջ:

«Ո՛վ կարացէ մի ըստ միոջէ պատմել զկորուստ բարկութեանն և զլաց ապաշաւանաց տաճս Հայոց, զոր յանօրէն և յարենարբու գազանացն զօրացն թուրքաց կրեաց յանտիրութենէ ի սոստ պահապանացն ի տկար և ի թուլամորթ վատ ազգին Յունաց. վասն զի մի առ մի փակեալ հանին գխոց զօրականն ի տանէն Հայոց, զորս հանին հարկաց և ի գաւառաց և բարձեալ խափանեցին զարքա թագաւորութեանն Հայոց. փակեցին զցանկ պահպանութեանն զօրաց և զօրա-

վարաց... նմանեցան վատ հովուացն, որ յորժամ զգայլն տեսանէ՝ փախչի...»⁶:

Եվ ահա այս բոլորի հետևանքն այն է լինում, որ սելջուկները անարգել մտնում են բյուզանդական տիրապետության տակ գրտնդված երկրները, կոտորում, ավերում ու վերածում անապատի:

Այս կոտորածն ու ավերը ողբում է պատմագիրը և ասում, որ սելջուկների արշավանքների ժամանակ անօգնական երկիրը ոտնակոխ եղավ, անտե՛ր ժողովուրդը ցրվում է աշխարհի բոլոր ճամբեքի վրա՝ մերկ ու անարգված. «...Եւ այժմ անկեալ կայ ի կիցս ամենայն ճանապարհացն մերկ և խայտառակեալ, և կոխեն զնա նախատանօք անցաւորք ճանապարհաց. ելեալ ի տանէ, օտարացեալ ի ծանօթից, հեռացեալ յընտանեաց և ի բարեկամաց և ազգականաց, դերի և կալանաւոր ամենայն ազգաց»⁷:

Երկրի անապահովության, անտեղության ու անպաշտպանության պատճառով 1073 թվականին Գանձակի շրջանից ինչպես և ուրիշ շատերից, Օշին իշխանն էլ թողնում է իր հայրենիքը և իր զինվորական ու մոտիկ մարդկանց հետ քոչում, գնում է Կիլիկիա և բնակություն հաստատում Լամբրոն բերդում⁸:

Բուն Հայաստանի տարբեր գավառներից գաղթեցին ու բնակություն հաստատեցին Կիլիկիայում մի շարք ազդեցիկ իշխաններ ու տոհմեր, ինչպես վերևում հիշված Օշին իշխանը, Քեսունի իշխան Վասիլը, որը պատմության մեջ հայտնի է Գող մականունով, Ներսես Շնորհալու հայրը՝ Ապիրատ իշխանը և շատ ուրիշներ:

Այսպիսով ԺԱ դարի 70-ական թվականներին Կիլիկիայում հայ տարրը կազմում էր ազգաբնակչության գերակշռող մասը, որը բնականորեն ցանկանում էր հիմնել իր ազգային իշխանությունը: Տարիների ընթացքում նախապատրաստվեց ազգային պետականություն ստեղծելու գաղափարը և ահա 1080 թվականին Կիլիկիայում, Բարձրբերդի շրջանի Գոռոմոզով գյուղում, Ռուբեն հայ իշխանի ձեռքով հիմք դրվեց հայկական Ռուբինյան իշխանությանը:

Ռուբենն իր իշխանության 15 տարիների ընթացքում կարողացավ շրջակա տարբեր հայ իշխաններին համախմբել իր շուրջը,

6 Մատթեոս Ուռհայեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 135:

7 Արիստակէս Լաստիվերացի, «Պատմութիւն Հայոց», էջ 69—70:

8 Սամուէլի Անեցւոյ հաւատմունք..., էջ 117:

9 «Հայ ժողովրդի պատմություն», Ա մաս, Երևան, 1951 թ., էջ 208:

4 Հ. Մ. Չամչյան, «Պատմութիւն հայոց», Բ հատ., Վենետիկ, 1785 թ., էջ 903:

5 «Սամուէլի Անեցւոյ հաւատմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893 թ., էջ 104:

միացնել իրար հետ և ենթարկել իր գերիշխանությանը:

Ռուսերին հիմնած իշխանությունը նրանից հետո ուժեղացրեց ու ամրապնդեց նրա որդին՝ Կոստանդինը: 1095—1096 թվականներին Կոստանդինն ևս իր հերթին համախմբեց հայ իշխաններին և նրանց ղինված ուժերը, անձամբ գլխավորեց հայոց զորքը, նվաճեց ամբողջ լեռնային Կիլիկիան, դուրս բերեց այնտեղից բյուզանդացիներին և իր իշխանության կենտրոնավայր ընտրեց նշանավոր Վահկա բերդը:

Լևոն Ա-ի տիրապետության շրջանում հայերը կարողացան բյուզանդացիներից վերցնել Կիլիկիայի արգավանդ դաշտը՝ Ադանա և Մամեստիա քաղաքներով: Հասկանալի էր, որ հայերի ստեղծած ինքնուրույն, անկախ իշխանությունը Բյուզանդիայի համար ոչ միայն ցանկալի չէր, այլև նա ուզում էր ոչնչացնել այն և վերանվաճել Կիլիկիան:

Հայ-բյուզանդական պատերազմները շարունակվեցին մինչև ԺԲ դարի վերջին տասնամյակները և հայերի համար պսակվեցին հաջողությամբ:

1190-ական թվականներին Լևոն Բ-ին հաջողվեց խաչակիրներին դուրս բերել դաշտային Կիլիկիայից և իր իշխանությունն հաստատել ամբողջ Կիլիկիայում:

Այսպիսով Կիլիկիայի հայ հոծ ազգաբնակչությունը, իշխանության սահմանների ընդարձակումը, այդ իշխանության քաղաքական հեղինակության ուժեղացումը Արևելքում և տնտեսության բարգավաճումը՝ պայմաններ ու հող ստեղծեցին Կիլիկիայում հայկական թագավորություն հիմնելու համար: 1198 թվականին Կիլիկիայի Տարսուս քաղաքում Լևոն Բ-ը հռչակվեց հայոց թագավոր ու կատարվեց նրա հանդիսավոր թագադրումը:

Իր նորաստեղծ պետության ինքնուրույնությունը անվտանգ դարձնելու համար Լևոն Բ-ը ստիպված էր պատերազմների մեջ մտնել մերձակա թշնամի իշխանությունների հետ, որոնք այսպես թե այնպես սպառնում էին հայկական թագավորության անվտանգությունը գործին: Բացի այդ՝ պետական սահմանները ապահովելու համար Լևոնը ձգտում էր իր իշխանությանը միացնել Անտիոքը: Իր թագադրումից 3 տարի անց, 1201 թվականին նա սկսեց Անտիոքի համար մղվող կռիվները, որոնք տևեցին շուրջ 15 տարի և վերջացան Կիլիկիայի հաղթանակով: Այնուհետև սկսվեցին դարձյալ երկարատև կռիվներ Լևոնի և Իկոնիայի սելջուկների միջև:

Նրկրի աշխարհագրական դիրքը, Ժամանակի քաղաքական ու ռազմական պայման-

ները հարկադրում էին Կիլիկիայի հայկական իշխանության՝ մի քանի ճակատներում ինքնապաշտպանության կռիվներ մղելու թշնամի նվաճողների դեմ: Այդ կռիվներում, ինչպես վկայում են թե՛ հայկական և թե՛ օտարազգի պատմիչներն ու աղբյուրները, հայերը միշտ էլ հերոսաբար են կռվել՝ պաշտպանվելու և իրենց իշխանության սահմանները պահպանելու համար:

Գ. Գ. Միքայելյանը իր «Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն» ռուսերեն արժեքավոր գրքում այդ մասին գրում է. «Հայ, հույն, լատին և արաբ զորղների զորվածքներից երևում է, որ ԺԲ դարում Կիլիկիայի հայերը քաջաբար պայքարում էին իրենց նորաստեղծ պետության անկախության համար»¹⁰:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Բյուզանդիան ԺԱ դարի սկզբից վարում էր հայերին բնիկ երկրից զաղթեցնելու, ազգային ու պետական ուժերը ջլատելու քաղաքականություն: Սակայն ի վերջո Բյուզանդիան համոզվեց, որ ռազմականապես անզոր է նվաճելու Կիլիկիան, որ հայերը անձնուրաց կերպով պաշտպանում են իրենց իշխանությունը, ուստի նա փոխեց Կիլիկիան իրեն ենթարկելու իր նախկին քաղաքականությունն ու փորձեց կեցրել:

Այս անգամ Բյուզանդիան դիմեց ավելի նուրբ, բայց ռազմականին հին մեթոդի, այն է՝ Բյուզանդիայի Եկեղեցու վարդապետության միջոցով նվաճել Հայ Եկեղեցին և Եկեղեցու միջոցով էլ տարածել իր քաղաքականությունը: Նվաճա այդ նպատակով նա նորից առաջ քաշեց հին դավանաբանական հարցերը՝ Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները Հայոց Եկեղեցու վրա տարածելու՝ եկեղեցիների միացման խնդրի անվան տակ: Ի դեպ, մեր միջնադարի պատմության բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ երբ օտար նվաճողներին չէր հաջողվում ուղղակի ռազմական ուժով իրենց ենթարկել Հայաստանը, փորձում էին դիմել զաղափարախոսությանը նվաճելու մեթոդներին, որը գլխավորապես արտահայտվում էր կրոնի կամ Եկեղեցու միջոցով:

Հայտնի է, որ Ե դարում պարսիկները զրադաշտական կրոնի միջոցով էին ուզում իրենց ենթարկել Հայաստանը, վերացնել ազգային կրոնը, լեզուն ու ազգը: Սակայն հայ ժողովուրդն էլ իր հերթին, իր անկախությունն ու հոգեկան մշակութային պահպանելու համար, սկսեց թշնամուն դիմադրել իր կրոնով՝ Եկեղեցու միջոցով: Այս տեսանկյունով

¹⁰ Գ. Գ. Միքայելյան, «Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն», Նրևան, 1952 թ., էջ 134 (ռուսերեն):

պետք է բացատրել Ծ դարի մեր գրականության ու մշակույթի զարգացումը: Է դարում արարների նվաճողական քաղաքականությունը պարզապես արտահայտվում էր նաև խալամի միջոցով: Քիչ չէին բռնի հավատափոխության փաստերը և կրոնական-հալածանքները նաև այս շրջանում: Հայերը իսլամին պատասխանում էին նույնպես կրոնով, Հայ Եկեղեցիով ու հոգու զենքերով՝ իրենց ազգային ու հոգեկան մշակույթը խորթ դափարախոսությունից պաշտպանելու համար: Այս տեսանկյունով էլ պետք է բացատրել է դարի մեր գրականության, արվեստի տարբեր ճյուղերի, գիտության ու մշակույթի զարգացումը:

Ահա այս քաղաքական հանգամանքներով, վերածնության երևույթների ուժեղացումով պետք է բացատրել Ծ դարի մեր գրականության, արվեստի ու գիտության զարգացումը:

Կիլիկիայի հայկական իշխանության, նրա գրականության, արվեստի, գիտության, մի խոսքով Կիլիկիայի հայ ժողովրդի պատմությունը անբաժանելի մասն է կազմում բուն Հայաստանի, ամբողջ հայ ժողովրդի պատմության:

Սակայն այդ ամբողջական պատմության մեջ չի կարելի աչքաթող անել Կիլիկիայի հայկական իշխանության, այնտեղի արվեստի ու գրականության առանձնահատուկ պայմաններն ու մոմենտները, որոնք իրենց

կնիքն են դրել այդ պատմության ու նրա հետ կապված երևույթների վրա:

Եկեղեցիների միության խնդրի հսկում թաքնված էր բյուզանդական գերիշխանության գաղափարը: Սկսած Ծ դարից, շատ անգամ է այդ հարցը բարձրացվել Բյուզանդական ու Հռոմեական պետությունների կողմից, բայց հայերը միշտ էլ կարողացել են տեսնել, որ այդ միության հարցը միայն կրոնական-դավանաբանական հարց չէ, այլ ըստ էության քաղաքական աշխարհակալական մի ֆոդարկված հարց է, որը բխում է օտար ճվաճողների շանքից: Հայերին մնում էր, որ բոլոր տեսակի խորք, դրսից եկող գաղափարներին պատասխանեին իրենց ճոզեղ մշակույթով, գրականությամբ ու արվեստով, դավանաբանական հին ուղղափառությամբ, հմտությամբ ու Հայ Եկեղեցիով:

Ահա այս պայմաններում էր, որ ԺԲ դարում մեր ընդհանուր ազգային գրականության հետ զուգորթաց զարգանում է նաև մեր հոգևոր երգը թե՛ Արևելյան Հայաստանում և թե՛ Կիլիկիայում: Մեր հոգևոր երգը իր զարգացման գագաթնակետին է հասնում ԺԲ դարում Կիլիկիայում՝ Ներսես Շնորհալու օրով: Մեր հոգևոր երգերի՝ շարականների՝ «Եղինարկների» մեջ Շնորհալին հանդիսանում է ամենաբարձր գագաթը, որը ծնվել, ապրել ու ստեղծագործել է մեր նկարագրած շրջանում:

Այժմ համառոտակի և ընդհանուր գծերով ծանոթանանք Ներսես Շնորհալու կյանքին:

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ՀԱՄԱՌՈՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրիգոր Մագիստրոսի դստեր Ապիրատ որդու տղան էր Ներսես Շնորհալին և Գրիգոր Վկայասերի թոռ թոռը: Շնորհալու հայրը՝ Ապիրատը, ինչպես և շատ հայ իշխաններ ԺԱ դարում բուն Հայաստանից գաղթել էր Կիլիկիա և Մարաշի կողմերում բնակություն հաստատել Մովսե կոչված ամուր բեկորում: Ահա այս Մովսեի դղյակում ծնվեց Ներսեսը 1102 թվականին:

Շատ փոքր հասակում Ներսեսը և իր մեծ եղբայրը՝ Գրիգորը Մովսե բերդից փոխադրվում են իրենց մորենական պապի՝ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի մոտ, որն իր Աթոռն հաստատել էր Շուղր անապատի Կարմիր վանքը՝ Գող Վասիլի իշխանության սահմաններում, Ներսեսը դեռ 10 տարեկան էլ չկար, երբ 1110 թվականին Մովսե բերդի պաշտպանության համար մղվող կռվում նրա հայրը՝ Ապիրատը նետահար սպանվեց: Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի մահից հետո այս երկու եղբայրների խնամքի և դաստիարակության գործը հանձնված

էր Վկայասերին հաջորդող Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսին: Շատ շանցած վախճանվում է նաև Բարսեղ կաթողիկոսը: 1113 թվականին հիշված Կարմիր վանքում, 18 տարեկան հասակում կաթողիկոս է ընտրվում Շնորհալու մեծ եղբայրը՝ Գրիգորը: Այդ ժամանակներում Կարմիր վանքի վանական դպրոցը շատ նշանավոր էր և այդ դպրոցում մեծ հռչակ էր ստացել հայտնի գիտնական Ստեփանոս վարդապետը: Տավրոսի Սև լեռների Կարմիր վանքում, Ստեփանոս գիտնական վարդապետի ձեռքի տակ Ներսեսը լավ կրթություն է ստանում, շատ լավ ծանոթանում է հայ, հույն և ասորի եկեղեցական նշանավոր հայրերի գրվածքներին: Նա ցույց է տալիս սովորելու և քերթողական արվեստի մեջ արտակարգ շնորհ, որի համար էր արժանապես Շնորհալի է անվանվել: Ի դեպ, պետք է հիշել, որ ինչպես արևելյան վանքերում ընդունված էին «իմաստասեր», «քերթող» մականունները, այնպիսի

էլ Սև լեռների վանքերում՝ «Շնորհալի» մականունը:

Ներսես Շնորհալու գիտության ու համբավի մասին Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է. «Այս Ներսէս առաւելեալ էր իմաստովեամբ քան զյոյովս ի ժամանակի անդ ոչ միայն քան զվարդապետս Հայոց, այլ և քան զՅունաց և զԱսորոց. այնքան՝ զի համբաւ իմաստութեանն նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն ազգս...»¹¹:

Շնորհալին 16 տարեկան հասակում կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում և ընդմիշտ կապվում իր եղբոր ու Կաթողիկոսարանի գործունեության հետ, դառնում է Կաթողիկոսի գործակիցն ու օգնականը և մեծ հեղինակություն է վայելում որպես ականավոր եկեղեցական գործիչ, մատենագիր, բարեկարգիչ ու բանաստեղծ:

Գրիգոր Պահլավունու կաթողիկոս ընտրվելուց երեք տարի հետո, երբ արդեն մահացել էր Քեսովանի իշխանը՝ Գող Վասիլը, Ուհայի կոմսը գրավում է նրա կալվածները և տիրում Քեսովանի իշխանությանը: 1116 թվականին Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսը ստիպված Աթոռը տեղափոխում է իր ծննդավայրը՝ Մովսի:

Մանր էր Կրիկկիայի հայկական իշխանության դուռնությունը: Ինչպես հիշվել է՝ մի կողմից խաչակիրները հայերի ձեռքից վերցրնում էին նրանց բերդերն ու հողերը, մյուս կողմից էլ սելջուկներն էին ներխուժում, գրավում ու տվերում հայկական բնակավայրերն ու բերդերը: Փոքր Ասիայի կողմերից էլ Իկոնիայի սելջուկների սուլթանությունն էր ուղտով տիրապել հայկական բերդերին և վերջապես չորրորդ կողմից էլ Եգիպտոսի իշխանությունն էր ներխուժում Ասորիք:

«Այստեղ շարունակ տեղի էին տնետնում ընդհարումներ, — գրում է Մ. Արեղյանը, — բերդերի և երկրամասերի հափշտակություններ ու խառնակություններ: Մովսի փոքրիկ բերդն ևս անապահով էր: Ուստի կաթողիկոսը մի լատին իշխողից զենք է Հռոմկա կողմից բերդի, որն ավելի ամուր էր (Նփրատի աջ ափին, Բլավաշարի հարավ արևելյան կողմում, Այնթաբի դեպի հյուսիս-արևելք, Նդեսիայից արևմուտք»¹²:

Մի տարի հետո գրված իր «Բան հաւատոյ» դավանաբանական նշանավոր գործի հիշատակարանում Կաթողիկոսական Աթոռի աստանդական դրոշմյան, դառն ու դժնյա

ժամանակի մասին և այն մասին, թե ինչպես ներգրվում են արտաքին շար, գաղանթնամիրներից ու դրանցից ոչ պակաս վտանգավոր սուտանուն, խարբա քրիստոնյաներից այսինքն խաչակիրներից, Շնորհալին գրում է.

«Արդ յայսպիսում ժամանակի
Դառն և դժնեայ և անբարի,
Յորում բնակեմք յայսմ ամրոցի
Ի գետապատ քարանձակի,
Ի յնփրատայ պարագրելի,
Որ յԱդենայ քաղոթդ հոսի,
Յեկեց կուսէ հեղեկ շարժի,
Ի միւս փոքուէ մըտիւք պատի...
Լնքս ամբարձեալ իբր ըզկըզի,
Յալեաց ծովուց ոչ երկնչի,
Ի բարկութեան ժամանակի
Ձի է հնարից անյաղթելի:
Ձոր տնօրինն ամենայնի
Տեղ պատրաստեաց ապաւինի
Սուրբ Աթոռոյս ըսքանելի.
Ի բարկութեան ժամանակի
Յորում ճեղիմք յանօրինաց
յ յարտափին շար գազանաց
Եւ ոչ նուազ ի դրոժանաց,
Ի սուտանուն քրիստոնէաց»¹³:

Այս Հռոմկա բերդում էլ հաստատվում է Կաթողիկոսարանը, որի բնական նկարագիրը, դիրքն ու անմատուց դրությունը վերևում մեջ բերվեց: Ներսես Շնորհալին 1166 թվականին, դեռ իր կաթողիկոս եղբոր կենդանության ժամանակ, նրա ծերության պատճառով ընտրվում է կաթողիկոս: Մի քանի ամսից հետո վախճանվում է Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսը: Եղբորից հետո Ներսես Շնորհալին կաթողիկոսություն է անում միայն 7 տարի, բայց այդ տարիները բեղմնավոր գործունեությամբ ու եռանդով լեցուն նշանակալից տարիներ են Հայ եկեղեցու պատմության մեջ: Կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո Շնորհալին դրեց իր հանրահայտ «Ընդհանրական թուղթ»-ը, նուղված հայ ժողովրդի բոլոր դասերին, խաղերին ու կրոնավորներին:

Այս թղթում Շնորհալին նախ դնում ու քացատրում է հավատի մի շարք դավանաբանական հարցեր, խոսում է կրոնավորների մասին, թե ինչպես պետք է նրանք լինեն և խարաղանում է ժամանակի կրոնավորների արատավոր, անվախել բարքերը: Մի խոսքով՝ այս թղթում խոսվում է կրոնավորների, վանահայրերի, ժողովրդի տարբեր խավերի և վանանց մասին: Այս գործը

¹¹ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն հայոց», էջ 109:

¹² Մ. Արեղյան, «Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք Բ, էջ 78:

¹³ Ն. Շնորհալույ «Բանք չափաւ», Վենետիկ, 1820 թ., էջ 223 և շար. (Ընդգծումները մերն են—Գ. Լ.):

միաժամանակ մի կարևոր փաստաթուղթ է, որ շատ արժեքավոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ պան ժամանակի բարձրի, նիստ ու կացի վերաբերյալ, թե վերածնության երևույթների ուժեղացման ու տարածման հետևանքով ինչպիսի բեկում է առաջացել ավատական հասարակաձևի տնտեսական, կենցաղային և հոգեկան կյանքում:

Ներսես Շնորհալին մինչև իր կյանքի վերջն ապրում է Հռոմկլայում և այդ պատճառով էլ մեր հին գրականության ու Եկեղեցու պատմության մեջ նա կոչվում է նաև Ներսես Կյայեցի¹⁴:

Շնորհալին մեր միջնադարի ամենամեծ բանաստեղծներից է և խոշորագույն մատենագիր ու եկեղեցական գործիչ: Նա իր թե՛ արձակ, և թե՛ շափածո գործերում կրոնական շնչով, բայց ըստ էության արտահայ-

տել է իր ժամանակի ազգային քաղաքական տրամադրությունները, հայկական ավատական պետության և Եկեղեցու գաղափարախոսությունը: Միաժամանակ մեծ հայրենասեր է Շնորհալին ու լավատես, հայ ժողովրդի ապագա լավ օրվան հավատացող բանաստեղծ և հայրենասեր հոգևորական: Նա պաշտպանել է Հայ Ազգային Եկեղեցու ինքնակախությունը, ազգային նկարագիրը, ուղղափառությունը, եկեղեցիների միության գաղափարը և իր բեղմնավոր ու բազմաժանր գործերով Շնորհալին արտահայտել է նաև հայրենասիրական ջերմ գաղափարներ: Նրա բոլոր գործերում, այսպես րե այնպես, այս կամ այն չափով միշտ էլ գերիշխողը ազգային-կրոնական, եկեղեցական ու հայրենասիրական տրամադրություններն են եղել: Նրա առաջին երախայրիքը՝ «Վիպասանութիւն»-ը, նաև «Ճղեսիոյ ողբ»-ը, «Յիսուս Որդի»-ն, «Թուղթ ընդհանրական»-ը, «Բան հաւատոյ»-ն և պատմական ու դավանաբանական բնույթի այլ գործերը այդ են հաստատում:

Ներսես Շնորհալու ժամանակ ամենից ասվելի հուզվող երևույթներից մեկը եկեղեցիների միության խնդիրն էր, որն արտաքուստ թե՛ կրոնական-դավանաբանական հարց էր, բայց ըստ բովանդակության՝ քաղաքական նպատակների հետապնդող խնդիր: Թե՛ Շնորհալուց առաջ և թե՛ մանավանդ Շնորհալու ժամանակ Բյուզանդիան իր տիրակալական գաղափարախոսությունը տարածելու համար հաճախ առաջ է քաշել ապակա մոլորած Հայ և Հույն Եկեղեցիների միության խնդիրը: Միության այդ խնդիրը միշտ քաղաքական խնդիր է եղել: Առաջնորդում և Կիրիկիայի հայկական իշխանության ժամանակ, եկեղեցական միության խնդրով ոչ այնքան բյուզանդական հոգևոր հայրերն էին զբաղվում, որքան կայսրերն ու նրանց աշխարհիկ ներկայացուցիչները: Բյուզանդիան ամեն միջոցի դիմում էր Հայ և Հույն եկեղեցիների միության խնդիրը գլուխ բերելու համար, որպեսզի կարողանա Հայ Եկեղեցու և ժողովրդի վրա իր գերիշխանությունը տարածել:

Ներսես Շնորհալու ժամանակ նորից է արժարժվում եկեղեցիների միության հարցը: Այս խնդիր շուրջը Շնորհալին գրել է իր հուշակավոր «Գիր հաւատոյ» դավանաբանական գրվածքը, 1165 թվականին Մանսիկ կայսեր խնդրանքով, երբ հատուկ հանձնարարությունով նրա փեսա Ալեքս իշխանն ուղարկել էր Կիրիկիայի Մամեստիա քաղաքը: Շնորհալին դավանաբանական իր բոլոր գրվածքներում ջերմորեն պաշտպանել է Հայ

14 Կյայեցի բառը առաջ է եկել Թաթարական «գալա», «կալա» բառից, որ նշանակում է բերդ: Իսկ Հռոմկլա նշանակում է հույների կամ հռոմեների բերդ: Թուրք Թաթարները, սելջուկները, թուրքերը մինչև օրս էլ հույներին, լատիններին անվանում են ռոմ, ուսում: Թուրքերի այժմյան լեզվի մեջ էլ «գալա» կամ «կալա» նշանակում է բերդ, ամրոց: Ինչպես Հասանգալա (Հասանի բերդ), Բաշկալա (գլխավոր բերդ), Թոփրակկալա (հողաբերդ) և այլն: Հռոմկլան նշանավոր բերդ է, շատ մեծ դեր է կատարել հայկական Կիրիկիայի պատմության մեջ: «Հռոմկլայի գաղառակը ձգվում է Մարաշի և Անթաբի արևելքում, Եփրատ գետի երկու ափերի վրա: ... Դղյակի դիրքն է մի ցից սարավանդի վրա՝ երեք կողմից շրջապատված լինելով Եփրատի հոսանքից և սրա հետ խառնվող Մերզմեն գետակից: Մի ժայռափոր փոս, 60 ոտք լայնությամբ, բաժանում է դղյակի իր լեռնադաշտից: Ժայռի ցցվածներն այն ձևով են տաշվել, որ աշտարակների և պարիսպների խարխիս են կազմում: Աշտարակները քառակուսի երկար ձև ունեն: Պարսպի սյուսի վրա անշրպետների մեջ ճեղքված շարվում էին որմածերպերը: Դղյակի գլխավոր մուտքը, որ Մերզմեն գետակի հովտում էր, երեք հաջորդական դռներից էր առաջնորդվում: Միջնաբերդի հարավ-արևելքում տեսնվում է կաթողիկոսական վանքի ավերակը, որի տեղ մզկիթ է շինվել այժմ... Դղյակի վերին մասում կան երկու եկեղեցիների հետքեր, առաջինը բյուզանդական ոճով երեք թև ունի, իսկ երկրորդը հայկական շքնաղակերտ մի ջինվածք էր... ճոխաբանդակ խոյակներով պսակված» («Կիրիկիա», 1894 թ., էջ 372—373):

Հռոմկլան հայոց կաթողիկոսական Աթոռ է. եղել 1150 թվականից մինչև 1295 թիվը, երբ եգիպտացիները վերցրին այն, ավերեցին, այրեցին և գերի տարան հայոց Ստեփանոս կաթողիկոսին Լուսավորչի Աջի հետ:

եկեղեցու դավանության ճշտությունը, ուղղափառությունը, ազգային նկարագիրը և հմտորեն առարկել մտացածին մեղադրանքների դեմ:

Շնորհալին Կիլիկիայի հայ իշխանությունն ու Հայ եկեղեցին բուն Հայաստանից անջատ ու կտրված չի պատկերացրել: Դեռ ավելին, եկեղեցական որևէ փոքր ձեռնարկումների և բարենորոգումների ժամանակ միշտ էլ նախապատվությունը տվել է բուն Հայաստանին, հայ ժողովրդին ու նրա եկեղեցուն:

Արդեն վարվեց նա ժամակարգության եղանակներն ընտրելիս, երբ հատուկ մարդիկ ուղարկեց բուն՝ այսինքն Արևելյան Հայաստան Մաքենյաց և Թեղինյաց վանքերի կանոններն ու ավանդությունները Կիլիկիայի հայ եկեղեցիներում փոխադրելու և ազգային ավանդները ամրապնդելու համար: Այժմ էլ, երբ Բյուզանդիայի կայսրերի կողմից առաջ էր քաշվում եկեղեցական միության խնդիրը, Շնորհալին հաշվի էր առնում Մեծ Հայքի ժողովրդի՝ բուն Հայաստանի ժողովրդի, վանքերի կարծիքն ու ցանկությունները: Կիո Մանվելի թղթին պատասխանելիս, ուր խոսում է «Կասն ճմարիտ դաւանութեան հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյ» նյութի շուրջը, նա ոչ միայն ցույց է տալիս Հայ Ազգային եկեղեցու ճմարիտ դավանությունը, այլև հրաժարվում է քննելուց միության խնդիրը, քանի որ այդ խնդիրը քննելու և որոշելու համար միայն Կիլիկիայի կաթողիկոսարանն ու հոգևորականները ի վիճակի և իրավազոր չէին: Դրա համար նահրաժեշտ է ամբողջ Հայաստանի, Մեծ Հայքի կարծիքը: Եվ քանի որ այդ կարծիքը չկա, ուստի հնարավոր էլ չէ որևէ պատասխան տալ միության վերաբերյալ:

«Բայց քանզի աթոռ թաղատութեան մեծոյ որով և քահանայապետական իշխանութիւն յառաջանայ, բարձեալ է այժմ ի բունկարութենէ ալազգեաց, նորին յաղագաւ և հայրապետութեանս հալածեալ ի հայրենին աշխարհէ և Աթոռոյ յօտար աշխարհ տարաբերի պանդխտութեամբ, յորոց պատճառէ ոչ ունիմք մերձ զորս ըստ ժամանակիս եպիսկոպոսունք են Հայաստանեայց և վարդապետք, և առանց խորհրդակցութեան նոցա անմարք է զկատարեալն տալ պատասխանի հարցմանց ձեռոց, զի մի՛ փոխանակ միաբանութեան զանազան պատճառս տացով քաժանմանց, և շարժուն և փոփոխական երևեսցին քանք մեր»:

«Յաղագս այսորիկ, — բացատրում է Շնորհալին, — ոչ պատշան համարեցաք միայն

մերս մեծակցիւմ գրել զպատասխանին մեծի խորհրդոյ, մինչև առաքեսցաք ի Մեծն Հայք և ամենայն կողմանս, և ժողովեսցաք զամենեսեան յորս իցէ զօրոքին իմաստութեան, և առաջի դիցաք նոցա զոր խնդրէս ի մէնջ զհաւատոյ և զկարգաց եկեղեցոյ բան՝ և մեք քելադիր և յորդորիչ ի պատճառս սիրոյն և խաղաղութեան»¹⁵:

Եկեղեցիների միության դադարի ջերմ պաշտպաններից մեկն էր Շնորհալին, բայց նա պահանջում էր հույներից հարցը քննել ոչ որպես «Տէր ընդ ծառայի» հրամայելով, այլ «հաւասար ընդ հաւասարի» նստելով վիճարկությունների սեղանի շուրջ, ոչ թե բուն իր իշխանության սատակով, այլ փոխադարձ հասկացողությամբ և դիջումներով:

Օտար ու նվաճողական դադարախոսությունների դեմ մղվող դավանաբանական պայքարի ընթացքում ժի դարում ընդհանուր մշակույթի հետ զարգացավ նաև մեր հոգևոր երգը: Շնորհալու ժամանակ առանձին մտահոգության առարկա էր դարձել եկեղեցու բարեկարգության և սեփեղացման գործը, որովհետև օտար դադարախոսությունների դեմ պայքարի ամենատեղի դեպքերից մեկն էլ այն ժամանակ հանդիսանում էր Հայ եկեղեցին: Ազգի ինքնութաբանության, նրա հոգևոր մշակույթի պաշտպանության հարցում մեծ դեր էր խաղում եկեղեցին:

Դավանաբանական բնույթի արձակը ժի դարում սեփեղացավ և արտահայտվեց նամակների ու թղթերի ձևով, իսկ շարժում՝ գլխավորապես դրսևորվեց շարականների ձևով, որն իր զարգացման զագաթնակետին հասավ համաձին շարականների բացառիկ բեղմնավոր ու բարձր արվեստով հեղինակ Ն. Շնորհալու:

Ժի դարում գրված շարականների մի մասը դավանաբանական բնույթի գործեր են, բայց նրանց մեջ կան շատ արժեքավոր գործեր էլ, որոնք ունեն ազգային ու եկեղեցական բնույթ՝ հայրենասիրական մոտիվներով, գրված գեղեցիկ, բարձր արվեստով:

Այժմ փորձենք ծանոթանալ այն շարականներին, որոնք ըստ պատմական փաստերի ու հիշատակարանների վերագրվում են Ներսես Շնորհալուն:

¹⁵ «Թուզթ ընդհանրական», Ս. էջմիածին, 1865 թ., էջ 200—201:

(Շարունակելի)